

רִבֵּן גַּמְלִיאֵל אוֹמֵר, בְּכָל יוֹם
מִתְפַּלֵּל אָדָם שְׂמוֹנָה עֶשְׂרֵה.
רַבִּי יְהוֹשֻׁעַ אוֹמֵר, מֵעֵין שְׂמוֹנָה
עֶשְׂרֵה.

רַבִּי עֲקִיבָא אוֹמֵר, אִם שָׁגַחְתָּ
תְּפִלְתּוֹ בְּפִי יִתְפַּלֵּל שְׂמוֹנָה
עֶשְׂרֵה, וְאִם לֹא מֵעֵין שְׂמוֹנָה
עֶשְׂרֵה:

רַבִּי אֱלִיעֶזֶר אוֹמֵר, הָעוֹשֶׂה
תְּפִלְתּוֹ קֹבֵעַ, אֵין תְּפִלְתּוֹ
תִּתְחַנְּנֵים.

רַבִּי יְהוֹשֻׁעַ אוֹמֵר, הַמְהַלֵּךְ בְּמִקּוֹם
סִפְּנָה, מִתְפַּלֵּל תְּפִלָּה קְצָרָה.
אוֹמֵר, הוֹשִׁיעַ הַשֵּׁם אֶת עַמּוֹךְ אֶת
שְׂאֵרֵי יִשְׂרָאֵל, בְּכָל פְּרִשְׁת
הָעֶבֶר יִהְיֶה צְרֻכֵיהֶם לְפָנֶיךָ. בְּרוּךְ
אַתָּה ה' שׁוֹמֵעַ תְּפִלָּה:

תפילות של התנאים – בין קבע לזרימה

ברכות ד, ג-ד

תקנת רבן גמליאל

בפתח משנתנו רבן גמליאל קובע שבכל יום מוטלת על האדם החובה להתפלל אותה תפילה – “שמונה עשרה”. יש הסוברים כי לאורך תקופת בית שני לא הייתה התפילה בישראל חובה כלל ולפיכך חידושו של רבן גמליאל אינו רק בייסוד נוסח קבוע אלא גם בעצם קביעת החובה להתפלל.¹

רבן גמליאל, נשיא ישראל, מתמודד עם הסכנות שאיימו על עמו בעקבות חורבן המקדש. המקדש היה מרכז לאומי ורוחני כאחד. תקנת רבן גמליאל מציעה פעולה דתית אחידה שתלכד את העם המפורד והמפוזר ותשמש חלופה לקשר הרוחני שהתקיים עם הקב"ה באמצעות עבודת המקדש.

לחייב האדם בתפילה ול"הקפאת" נוסח התפילה יש גם מחיר – ויתור על הספונטניות של התפילה ועל האינדבידואליות שבה. ואכן, מבין זקני דורו של רבן גמליאל קמו מתנגדים לתקנתו, ובראשם רבי אליעזר הגדול.

עם זה, חשוב לציין שקביעותה של התפילה אינה רק ויתור מכורח המציאות שלאחר החורבן אלא היא ערך רוחני בסיסי העומד בפני עצמו. כנגד אמירתו של רבי אליעזר הגדול "העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים" אפשר לומר ש"העושה תפילתו תחנונים אין תפילתו קבע" – היכולת להתמסר ולהתמיד לא רק כשחושקים להתפלל או כשנוח להתפלל היא יסוד חשוב בעבודת ה'. בתלמוד מובאת תפיסה ש"תפילות כנגד תמידין תקנום" (בבלי, ברכות כו ע"ב). מקור חשיבותו ועצמתו של קרבן התמיד נובע, כנרמז בשמו, מהיותו "תמיד". לכן, לשיטת רבן גמליאל, תמידיותן של התפילות שניתקנו כנגד הקרבנות היא חלק מהגדרתן הבסיסית.

במקרא אפשר למצוא תפילה שיכולה לשמש אב טיפוס לצורת התפילה שייסד רבן גמליאל. לפי תפיסתו של דניאל התפילה היא פולחן לקב"ה ויסוד הזמן חיוני בה, ולפיכך הוא מתעקש להתמיד בה שלוש פעמים ביום, גם במחיר סיכון נפשו:

דְּנִיָּאל קָדִי יְדַע דֵּי רְשִׁים קְתָבָא
עַל לְבַיְתָהּ וְכוּיָן פְּתִיחָן לֵה בְּעֵלִיתָהּ נְגַד יְרוּשָׁלַם
וְזִמְנִין תִּלְתָּהּ בְּיוֹמָא הוּא בְּרַךְ עַל בְּרַכּוּהִי וּמְצִלָא
וּמְוֹדָא קְדָם אֱלֹהֵהּ
כָּל קָבֵל דֵּי הָוָא עֲבַד מִן קְדָמַת דְּנָה.

(אף על פי שידע דניאל על כתב המלך האוסר להתפלל, הוא עלה לביתו והמשיך להתפלל כנגד ירושלים ולהודות לה שלוש פעמים ביום כפי שנהג לעשות קודם לכן.)

דניאל ו, יא

דניאל נענש על שהפר את צו המלך. המלך השליכו אל גוב האריות אך האמין שבזכות עבודתו התדירה של דניאל ה' יצילו:

בְּאֲדִין מַלְכָא אָמַר וְהִיתִּי לְדְנִיָּאל וְרָמּוּ לְגָבָא דֵּי אַרְיֹתָא
עָנָה מַלְכָא וְאָמַר לְדְנִיָּאל אֱלֹהֵךְ דֵּי אָנְתָּ פִלַח לֵה בְּתַדְרָא הוּא יְשִׁיבְכֶךָ (יצילך).
שם ו, יז

המלך הזכיר לדניאל את הסיבה האמתית שבשלה הצילו ה' – בזכות התפילה שהוא מתפלל בדרך קבע.

העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים

לא מפתיע שכנגד רבן גמליאל קם דווקא גיסו, רבי אליעזר הגדול. רבי אליעזר מייצג את דמותו של האינדיבידואל הנאמן לעמדתו גם במחיר כבוד, כפי שעולה מהסיפור המפורסם על

אודות 'תנורו של עכנאי'², שם רבי אליעזר העדיף שיחרימו אותו ובלבד שלא להיכנע למרות הרוב שפסק נגדו.

רבי אליעזר נאמן לתפיסה הלומדת את יסוד התפילה מהאבות, ולא מקרבנות התמיד.³ תפיסה זו מדגישה את הפן האישי של התפילה, והוא העומד בבסיס דבריו של רבי אליעזר. ואכן, שני התלמודים מספרים כיצד ביטא רבי אליעזר את עולם התפילה הייחודי שלו. על פי הירושלמי היה רבי אליעזר 'מתפלל תפילה חדשה בכל יום' (ירושלמי, ברכות ד, ג [ח ע"א]) ובוודאי שהתחדשות כזו נובעת מהתחדשות היומית של החוויה האישית של המתפלל. בבבלי מופיע שרבי אליעזר מיישם את גישתו שתפילה אינה צריכה להיות דומה לחברתה גם אצל אחרים:

תנו רבנן: מעשה בתלמיד אחד שירד לפני התיבה בפני רבי אליעזר והיה מאריך יותר מדאי. אמרו לו תלמידיו: רבינו, כמה ארכן הוא זה! אמר להם: כלום מאריך יותר ממשה רבינו? דכתיב ביה: את ארבעים היום ואת ארבעים הלילה וגו'. שוב מעשה בתלמיד אחד שירד לפני התיבה בפני רבי אליעזר והיה מקצר יותר מדאי. אמרו לו תלמידיו: כמה קצרן הוא זה! אמר להם: כלום מקצר יותר ממשה רבינו? דכתיב: אל נא רפא נא לה.

בבלי, ברכות לד ע"א

לטעמו של רבי אליעזר, אין להתרגש אם החזן מקצר או מאריך, אדרבה – דווקא התפילות החריגות הללו, המותאמות לזמן ולאדם, הן התפילות המעולות, ואותן הוא משווה לתפילות משה רבנו.

התחנונים שבקבע

על מחלוקת רבן גמליאל ורבי אליעזר אפשר לומר 'אלו ואלו דברי אלוהים חיים'. שורשי התפילה אכן נעוצים גם בקרבנות וגם באבות. אמת ש'העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים' ואמת ש'העושה תפילתו תחנונים אין תפילת קבע'. האתגר הגדול הוא למצוא את הדרך לשלב בין שתי אמתות אלו.

מתברר שבמקור חלק רבי אליעזר הגדול על עצם תקנתו של רבן גמליאל, אולם עורכי המשנה הציגו את דעתו כמשנה ד כדעה עצמאית ולא כמשנה ג, בסמוך לדעת רבן גמליאל. כתוצאה מחלוקה זו דברי רבי אליעזר אינם מתפרשים כחולקים על רבן גמליאל בשאלות מתי להתפלל או מה לומר בתפילה, אלא באים כהזרחה כיצד יש להתפלל. כך עולה גם בהסבר הבבלי לשיטתו:

רבי אליעזר אומר: העושה תפלתו קבע וכו' מאי קבע?
 אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא: כל שתפלתו דומה עליו כמשוי
 ורבנן אמרי: כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים
 רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר...⁴
 אביי בר אבין ורבי חנינא בר אבין דאמרי תרוייהו: כל שאין מתפלל עם דמדומי
 חמה...

בבלי, ברכות כט ע"ב

ניכר כי כל שיטות האמוראים שהגמרא מביאה מתייחסות לפרטים העוסקים בדרך התפילה –
 תחושת המתפלל, סגנונו, התוספות הפרטיות שהוא מוסיף, והסביבה שהוא מתפלל בה. אין
 כאן שום אמירה המערערת על קביעותה של התפילה.

אף שדעתו המקורית של רבי אליעזר לא התקבלה להלכה, ונוסח התפילה ומועדיה נותרו
 קבועים, הרי שרוח דבריו ודאגתו מפני סכנותיה של תפילת הקבע השפיעו מאוד:

יתפלל דרך תחנונים כרש המבקש בפתח ובנחת ושלא תראה עליו כמשא ומבקש
 ליפטר ממנה.

שולחן ערוך, אורח חיים צת, ג

בין שני הרים – מעין שמונה עשרה

כפי שראינו עד כה, ייצגו שני גדולי עולם, רבן גמליאל נשיא ישראל ורבי אליעזר הגדול,
 שני קטבים של עולם התפילה – תפילת חובה בנוסח קבוע ותפילה זורמת וספונטנית. בתווך
 ישנה דעתו של רבי יהושע, שכפי שנראה בהמשך, הציע שלוש דרכים לאזן בין דעות
 חבריו.

במשנה ג גם רבי יהושע וגם רבי עקיבא מעלים את האפשרות של תפילה מעין שמונה
 עשרה. לדעתו של רבי עקיבא ברור שהתפילה המועדפת היא תפילת שמונה עשרה בנוסח
 המלא שלה, ואילו תפילת מעין שמונה עשרה מיועדת רק לאדם שאינו מסוגל להתפלל את
 הנוסח המלא. לעומתו, לדעת רבי יהושע תפילת מעין שמונה עשרה עדיפה לכל אדם.

מהי תפילת "מעין שמונה עשרה"? משמעות המילה "מעין" אינה קיצור אלא "מעניין",
 כמו שרואים במקומות אחרים במשנה "מברך על הטובה מעין הרעה ועל הרעה מעין
 הטובה" (ברכות ט, ג) או "עשה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת" (שבת ז, א).⁵ לפיכך
 אפשר לומר שתפילת "מעין שמונה עשרה" סוללת את דרך האמצע בוויכוח על נוסח
 התפילה – מצד אחד נשמרת המסגרת של שמונה עשרה ברכות המכוננות את האדם לנושאים
 שיש להתפלל עליהם, ומצד אחר האדם משוחרר מנוסח קבוע, והוא חופשי לבטא כל אחד

מהנושאים בדרכו האישית.⁶ בכך זכה רבי יהושע למצוא את קו האמצע ולעצב תפילה שהיא גם "קבע" (בנושאים) וגם "תחנונים" (בתוכנה המיוחדת ובסגנונה).

אמנם להלכה נפסק שלכתחילה אדם צריך להתפלל את נוסח "שמונה עשרה" המלא, אבל כשם שדעת רבי אליעזר נדחתה להלכה אך רוח תפיסתו התקבלה, כך נשתמרה בהלכה גישתו של רבי יהושע וניתנה האפשרות למתפלל להוסיף בכל ברכה מעין הברכה:

אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב, אע"פ שאמר: שואל אדם צרכיו בשומע תפלה, אבל אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין כל ברכה וברכה – אומר.

בבלי, עבודה זרה ח ע"א

אם רצה להוסיף בכל ברכה מהאמצעית, מעין הברכה, מוסיף. כיצד, היה לו חולה מבקש עליו רחמים בברכת רפאנו, היה צריך פרנסה, מבקש עליה בברכת השנים. שולחן ערוך, אורח חיים קיט, א

תפילה אישית

רבי יהושע מציע דרך נוספת לאזן בין שני פניה של התפילה, בין הקבוע לבין הזורם:

רבי יהושע אומר, המהלך במקום סכנה, מתפלל תפלה קצרה. אומר, הושע השם את עמך את שארית ישראל, בכל פגשת העבור יהיו צרכיהם לפניך. ברוך אתה ה' שומע תפלה.

ברכות ד, ד

מחד גיסא נוסח התפילה אכן קבוע, אך מאידך גיסא היא נאמרת רק כאשר היא מתאימה למציאות, "המהלך במקום סכנה".

מעניין לשים לב כי באותו פרק העוסק ביחס שבין התפילה האישית לתפילה הממוסדת מופיעה גם תפילה ייחודית המותאמת לאדם מסוים דווקא:

רבי נחוניא בן הקנה היה מתפלל בכניסתו לבית המדרש וביציאתו תפלה קצרה. אָמְרוּ לוֹ, מַה פְּקוּם לְתַפְלָה זוּ.

אָמַר לָהֶם, בְּכַנְיֹסְתִי אֲנִי מִתְפַּלֵּל שְׁלֵא תֵאָרַע תְּקַלָּה עַל יָדִי, וּבִיציאתי אֲנִי נוֹתֵן הוֹדְיָה עַל חֻלְקִי.

ברכות ד, ב

תפילת רבי נחונייה בן הקנה, העוסקת בבית המדרש ובלימוד התורה, נובעת מתפיסת עולמו של רבי נחונייה הרואה בתורה את המפתח לכול, כפי שניכר מדבריו בפרקי אבות:⁷

רבי נחונייא בן הקנה אומר, כל המקבל עליו על תורה, מעבירין ממנו על מלכות ועל דבר ארץ. וכל הפורק ממנו על תורה, נוהגין עליו על מלכות ועל דבר ארץ. אבות ג, ה

את השאלה שהפנו חכמים לרבי נחונייה, 'מה מקום לתפילה זו', אפשר להפנות גם כלפי עורך הפרק ששם משנה זו כחיוץ בין משנה א, הקובעת את זמני תפילת "שמונה עשרה", לבין משנה ג, הדנה בעצם החיוב להתפלל "שמונה עשרה".

אולם התבוננות במבנה הפרק מעלה את האפשרות ששיבוצה של משנת רבי נחונייא בן הקנה אינה זרה לפרק. נראה לי שעורך הפרק ניסה באופן שיטתי לאזן בין התפילה הקבועה לבין התפילה האישית. וכך מתבטא מתח זה:

משנה א	שמונה עשרה	קביעת זמני תפילה
משנה ב	תפילה אישית	נחונייה בן הקנה (תפילה על לימוד בבית המדרש)
משנה ג	שמונה עשרה	חיוב להתפלל כל יום
משנה ד	תפילה אישית	רבי אליעזר ('העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים'), רבי יהושע (תפילה בשעת הסכנה)

אם כן, המבנה הסירוגי של הפרק מעמיד את התפילות האישיות במקביל לתפילות הקבועות ובכך עורך הפרק מראה את עושרו של עולם התפילה, שיש בו יסוד ממוסד וקבוע ויסוד אינדיבידואלי וספונטני גם יחד.

זמן תפילת ערבית

במשנה ג ראינו את רבי יהושע מתעמת עם רבן גמליאל בשאלת הנוסח הקבוע ומציע את תפילת 'מעין שמונה עשרה'. רבי יהושע חולק על רבן גמליאל גם בשאלת החיוב להתפלל שלוש פעמים ביום. אף שהוא ככל הנראה מסכים שאדם חייב להתפלל שחרית ומנחה, הוא סובר שעדיין ישנה תפילה המותנית ברצון האדם, ולדעתו תפילת ערבית היא תפילת רשות.⁸ תגובתו החריפה של רבן גמליאל על סירובו של רבי יהושע לקבל את פסק הסנהדרין שתפילת ערבית היא תפילת חובה גרמה להדחתו של רבן גמליאל מן הנשיאות.⁹ על פי הבבלי, המשנה בראש הפרק מאמצת את גישתו של רבי יהושע:

תפלת השחר, עד תצות.
 רבי יהודה אומר, עד ארבע שעות.
 תפלת המנחה עד הערב.
 רבי יהודה אומר, עד פלג המנחה.
 תפלת הערב אין לה קבע.
 ושל מוספין כל היום.
 רבי יהודה אומר, עד שבע שעות.

ברכות ד, א

תפלת הערב אין לה קבע.
 מאי אין לה קבע?
 אילימא דאי בעי מצלי כוליה ליליא –
 ליתני תפלת הערב כל הלילה! אלא מאי אין לה קבע?
 כמאן דאמר: תפלת ערבית רשות.
 דאמר רב יהודה אמר שמואל: תפלת ערבית, רבן גמליאל אומר: חובה, רבי יהושע
 אומר: רשות.

בבלי, ברכות כז ע"ב

הפסקה של המשנה העוסקת בתפילת ערבית שונה מהפסקאות העוסקות בשלוש התפילות האחרות. בכל שאר התפילות רבי יהודה חולק על הזמן שקבע תנא קמא ואילו על זמן תפילת ערבית לא מובא כל ויכוח. יתר על כן, בתפילות אחרות מוגדר לתפילה זמן מסוים ואילו בתפילת ערבית, כפי שהבבלי מציין, אין הגדרת זמן, והמשנה מסתפקת בביטוי "אין לה קבע".

המילה "קבע" מופיעה בפרקנו פעמיים. בדבריו של רבי אליעזר הגדול היא מופיעה במשמעות שלילית "העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים". מכך אפשר להסיק ש"אין לה קבע" אינה רק "קולא" הנוגעת לזמן תפילת ערבית, אלא שהיעדר הקביעות משקף גם ערך רוחני חיובי המאפשר תפילה של תחנונים.¹⁰ לפי הגר"א¹¹ "אין לה קבע" משמעו ש"אין לה זמן לעצמה" ולכן אפשר להתפלל אותה כל זמן שאין תפילה אחרת, כלומר זמנה של תפילת ערבית החל מסוף זמן מנחה ועד תחילת זמן שחרית.¹²

אם כן, כבר המשנה הראשונה של הפרק מלמדת אותנו שישנם שני סוגי תפילות: (א) התפילות הקבועות, שחרית ומנחה, אשר מעוצבות על פי עבודת התמיד של בית המקדש החרב ואשר האדם מתפלל אותן מתוך מחויבות ובזמנים קבועים, "את הכבש האחד תעשה בבוקר ואת הכבש השני תעשה בין הערביים" (במדבר כח, ד). (ב) התפילה הזורמת, תפילת ערבית, אשר באה מתוך דחף ורצון פנימיים ואשר אין לה זמן מוגדר, ולדעת ר' יהושע היא אף נאמרת מבחירה.

- 1 פליישר, תפילה, עמ' 397-441.
- 2 בבלי, בבא מציעא נט ע"ב.
- 3 על פי המחלוקת בין הבריות בברכות כא ע"ב.
- 4 שלא כמו בירושלמי, כאן הכוונה להוספה על הנוסח הקיים ולא לתפילה חדשה לגמרי.
- 5 הוכחה לכיוון זה מופיעה בכתב יד קויפמן של המשנה:
- ר' יהושע אומר: המהלך במקום סכנה מתפלל תפלה קצרה מעין שמונה עשרה ואומר הושיענו ה'...
- התפילה המקוצרת היא 'תפלה קצרה מעין שמונה עשרה', ומכאן ש'מעין שמונה עשרה' הרגיל אינה התפילה המקוצרת בעצמה – יש מעין שמונה עשרה, ויש קצרה מעין שמונה עשרה.
- 6 נראה שכך פירש רב את רבי יהושע: "מאי מעין שמנה עשרה? רב אמר: מעין כל ברכה וברכה" (בבלי, ברכות כט ע"א) שמואל בגמרא שם סובר שמעין שמונה עשרה היא תפילת 'הביננו'. שיטת שמואל תוכל להתאים לרבי עקיבא הרואה את מעין שמונה עשרה כבדיעבד, מיועד לאדם שאינו מסוגל להתפלל את התפילה הארוכה, אבל קשה לראות אותה כפרשנות לרבי יהושע ולראות ב'הביננו' תחליף לכתחילה לשמונה עשרה.
- 7 על הזיקה שבין משנת נחונייה בן הקנה בברכות למשנה באבות עמד רוזנסון, ארבעה ראשי שנים, עמ' 63. כמו כן הוא מציין (שם, עמ' 62) את משמעות המשנה באשר לשאלת היחס שבין תורה לתפילה.
- 8 בבלי, ברכות כז ע"ב.
- 9 שם.
- 10 לאחרונה ראיתי שכבר עמד על פירוש זה הרב אברהם וולפיש, הוראת המשנה, עמ' מא-מה.
- 11 "שנות אליהו" על המשנה.
- 12 ראה תוספתא, ברכות ג, ה (מהדורת ליברמן עמ' 12): "כשם שנתנה תורה קבע לקרית שמע כך נתנו חכמים לתפילה מפני מה אמרו תפלת השחר עד הצות...". בתוספתא מדויק כמו הגר"א ש'אין קבע" פירושו שאין זמן.